

УДК 636.3.033:636.082:636.18

АРГЫНДАШТЫРУУНУН “КАН КУЮУ” ТҮРҮН КОЛДОНУУ МЕНЕН ТЯНЬШАНЬ ТУКУМУНДАГЫ КОЙДУ ӨРКҮНДӨТҮҮ

**Ажибеков Асанбек Сармашаевич (0000-0002-9338-8803)¹,
Ажибеков Илимбек Асанбекович (0009-0005-9080-1518)²**

¹Кыргыз улуттук агрардык университети, Бишкек, Кыргыз Республикасы

²Кыргыз мал чарба жана жайыт илим изилдөө институту, Фрунзе а., Кыргыз Республикасы

Аннотация: Изилдөөнүн максаты койдун тяньшань тукумун өркүндөтүүчү түндүк кавказ эт-жүн багытындагы тукумундагы кочкорлор менен аргындаштыруунун кан куюу ыкмасын пайдаланууну иштеп чыгуу жана илимий жактан негиздөө болуп эсептелет. Иште жалпы зоотехникалык методдор пайдаланылып, жүндүн технологиялык сапат белгилери ОФДА – 2000 приборунун жардамы менен изилденди. Изилдөөнүн натыйжасында оторлордо ичкелиги жана узундугу боюнча текши, 58 жана 56 сапаттагы жарым уяң кроссбред жүнүн берген, эт продуктулуугу жакшы өнүккөн койлордун асылдандыруу тобу түзүлдү. Тирүүлөй салмагы боюнча соолук койлор I – класстын минималдуу көрсөткүчүнөн 7,2 – 8,0% ке, жүн кыркымы 2,0 – 8,6%ке стандарттан жогору. ¼ СКТШ аргындарын өз ичинен кочкор салып өстүрүү аныкталды. Бир баш соолукка эсептегенде 1536,98 сомдон киреше алынды.

Өзөктүү сөздөр: тяньшань тукуму, түндүк кавказ тукуму, кан куюу аргындаштыруу, жүн, бийик тоолуу, өз ичинен кочкор салып өстүрүү, тандоо, стандарт

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОВЕЦ ТЯНЬШАНЬСКОЙ ПОРОДЫ МЕТОДОМ ВВОДНОГО СКРЕЩИВАНИЯ

**Ажибеков Асанбек Сармашаевич (0000-0002-9338-8803)¹,
Ажибеков Илимбек Асанбекович (0009-0005-9080-1518)²**

¹Кыргыз улуттук агрардык университети, Бишкек, Кыргыз Республикасы

²Кыргыз мал чарба жана жайыт илим изилдөө институту, Фрунзе а., Кыргыз Республикасы

Аннотация: целью исследований является разработка и научное обоснование методов использования в вводном скрещивании баранов северокавказской мясо – шерстной породы для совершенствования тяньшаньской породы. В исследований применены общезоотехнические методы, а технологические свойства шерсти определены на приборе ОФДА – 2000. В результате проведенных работ создана селекционная группа овец с кроссбредной шерстью 58 и 56 качества, уравненной по толщине и длине и хорошими мясными свойствами. По живой массе овцематки превосходят минимальных показателей I класса на 7,2 – 8,0 и настригу шерсти – на 2,0 – 8,6%. Для разведение “в себе” определены 1/4СКТШ помеси. В расчете на 1 овцематку получено 1536,98 сом дохода.

Ключевые слова: тяньшаньская порода, северокавказская порода, вводное скрещивание, шерсть, высокогорье, разведение в себе, отбор, стандарт.

IMPROVEMENT OF SHEEP OF THE TIANSHAN BREED BY THE METHOD OF INTRODUCTORY CROSSING

Azhibekov Asanbek Sarmashaevich (0000-0002-9338-8803)¹,

Azhibekov Iimbek Asanbekovich (0009-0005-9080-1518)²

¹Kyrgyz Uluttuk Agrarian University, Bishkek, Kyrgyz Republic

²Kyrgyz mal charba zhana zhayyt ilim izildoo institute, Frunze A., Kyrgyz Republic

Abstract: *the purpose of the study is to develop and scientifically substantiate methods for using the North Caucasian meat-and-wool breed in introductory crossbreeding to improve the Tien Shan breed. The studies used general zootechnical methods, and the technological properties of wool were determined using the OFDA-2000 device. As a result of the work carried out, a breeding group of sheep was created with crossbred wool of 58 and 56 quality, identical thickness and length and good meat properties. In terms of live weight, sheep exceed the minimum indicators of class 1 by 7.2-8.0 and wool shearing - by 2.0-8.6%. For "internal" breeding, 1/4 GTS of the cross is determined. The income received per 1 ewe amounted to 1536.98 soms.*

Key words: *Tien Shan breed, North Caucasian breed, introductory crossbreeding, wool, highlands, self-breeding, selection, standard.*

1. Кириш сөз

Кой чарбасын эт багытына адистештирүүдө жана кой эти менен жүндү көп өндүрүүнүн негизки жолу болуп эт – жүн багытындагы жарым уяң жүндүү кой чарбасынын экономикалык натыйжалуулугун арттыруу эсептелет. Акыркы жылдарда Кыргыз Республикасында жарым уяң жүндүү кой чарбасында Түндүк кавказ эт – жүн багытындагы тукумдагы кочкорлорду колдонуу менен аргындаштыруунун кан куюу ыкмасы ишке ашырылууда.

Түндүк кавказ эт – жүн багытындагы тукум, тяньшань тукуму сыяктуу эле жарым уяң жүндүү койдун корридель тибиндеги топко кирет, себеби бул эки тукумду түзүүдө англиялык узун жүндүү линкольн, ромни – марш тукумдары пайдаланылган.

Тяньшань тукумундагы соолуктарды Түндүк кавказ тукумундагы кочкорлор менен кан куюу ыкмасы менен аргындаштыруу жакшыртылуучу тукумдун жетишсиз белгилерин жакшыртуу менен катар, энелик тукумдун “канын жаңыртууга” жана генетикалык ар түрдүүлүгүн кеңейтүүгө өбөлгө түзөт. Демек, аргындаштыруунун натыйжасында

алынган жаңы генотиптерде жакшыртуучу тукумдун канынын оптималдуу үлүшүн аныктоо менен аргындарды өз ичинен кочкор салып өстүрүү муунун тактоо боюнча асылдандыруу ыкмаларын иштеп чыгуу жана илимий жактан негиздөө актуалдуу жана практикалык мааниге ээ.

2. Изилдөөнүн материалдары жана методдору

Тяньшань тукумундагы койдун биологиялык жана продуктуулук өзгөчөлүктөрүн, фермердик жана үй чарбаларындагы малдын санынын чакандыгын, Түндүк кавказ тукумунун уругун – жакшыртуучу генетикалык материалды республикага алып келүүдөгү оорчулуктарды эске алуу менен аргындаштыруунун кан куюу ыкмасын тяньшань тукумундагы койго колдонуу схемасы мындайча мүнөздөлөт: биринчи муундагы тандалган кочкорлор менен жакшыртылуучу тукумдагы соолуктар жалгаштырылган, ал эми биринчи муундагы соолуктарга таза кандуу тяньшань тукумундагы кочкорлор пайдаланылган. Кайталама аргындаштыруудан алынган каалаган типке татыган аргындар өз

ичинен кочкор салып өстүрүлөт. Малды тандоо жана илим изилдөө иштери “Асылдандыруу иштеринин негиздерин камтыган жарым уяң жүндүү койлорду бонитировкалоо боюнча нускама”, “Тянь – Шань тукумундагы койду бонитировкалоо боюнча методикалык көрсөтмөлөрдүн” негизинде жүргүзүлүп, жүндүн негизги технологиялык сапаттарын аныктоо ОФДА – 2000 приборунун жардамы менен иштелди.

3. Изилдөөнүн натыйжалары

Кой короолордо, айрыкча майда оторлордо, узак мезгил өз ичинен кочкор салып өстүргөндө, койлордун конституциясы жана ар кандай ооруларга туруктуулугу, айлана чөйрөнүн шартына болгон жөндөмдүүлүгү төмөндөйт, чарбалык – пайдалуу касиеттери начарлап, генетикалык жана фенотиптик “жымжырттык” пайда болуу менен жалпысынан алганда, тукумду өркүндөтүүнүн темпи жайлайт. Мындай абалга келүүнүн себептеринин бири, эгерде асылдандыруу маселелеринин аспектисинде карап көргөндө, туугандык жалгаштыруунун терс таасирлери (депрессия) эсептелет.

Бул учурда тукумдун айрым касиеттерин жакшыртуунун бат жана натыйжалуу жолу – жакшыртылуучу тукумга генотиптик жактан окшош келген жогорку продуктуулуу жакшыртуучу тукум менен аргындаштыруунун кан куюу түрүн пайдалануу болуп саналат.

Биздин демилгемиз менен 2017 – жылы Ставрополь крайындагы “Восток” асыл тукум мал заводунда өстүрүлгөн

Түндүк кавказ эт – жүн жарым уяң жүндүү тукумдагы кочкорлордун тондурулган 400 даана уругу алынып келинген. Бул тукум жергиликтүү тукум менен окшоштугу да бар, экөөндө тең англиялык узун жарым уяң жүндүү тукумдун (линкольн) каны бар. Ошондуктан эки тукум жарым уяң жүндүү тукумдардын корридель тобуна киришет.

Уруктандыруу ушул жылдын ноябрь айында Нарын районундагы “Сабыр ата – ТШ” жана “Зарлык уулдары” чакан фермердик чарбаларда жүргүзүлгөн. Эки фермада соолуктардын уруктануусунун орточо деңгээли 25,5% түзгөн.

Алынган жарым кандуу (1/2СКТШ) аргындардан №52006(3274) 2018 – жылы туулган козу кочкор тандалып алынып, 2019, 2020, 2021 – жылдарда ал таза кандуу Тянь – Шань тукумундагы соолуктарга пайдаланылып, ¼ кандуу (1/4СКТШ) аргындар алынган. ½ кандуу (1/2СКТШ) соолуктардын аз сандагысына карабай, алар таза кандуу тяньшань тукумундагы кочкорлор менен уруктандырылган.

Мурда жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөрүбүздүн жана башка изилдөөчүлөрдүн маалыматтарына таянуу менен ¼ кандуу (СКТШ) аргындар ½ кандуу өндүргүчтөрдөн же ½ кандуу соолуктардан алындыбы ага көп маани берилген жок. Анткени тукумуна ½ кандуу атасынын же ½ кандуу энесинин олуттуу таасири байкалган эмес.

Биринчи муундагы аргын токтулардын(1/2СКТШ) 6,1% ини капталында 60 сапаттыгы ичке кроссбред жүндүү болгон. Мындай көрүнүш асылдандыруунун кемчилигинен эмес, жакшыртуучу кочкордун энеси уяң жүндүү

1- таблица. Ар кандай генотиптеги токтулардын жүнүнүн сапаттары,%

Генотип	Жүндүн жоондугу, сапат				Коюулугу		Тармалдуулугу	
	60	58	56	50	М	М+	И	И+
ТШ		5,0	50,0	45,0	100,0		95,0	5,0
½СКТШ	6,1	42,4	51,5		93,9	6,1	93,9	6,1
¼ СКТШ		27,8	58,3	13,9	80,6	19,4	91,7	8,3

Булак: Авторлор тарабынан түзүлгөн.

2 – таблица. Соолуктардын жүнүнүн сапатынын өзгөрүшү, %

Жыл	Жүндүн жоондугу, сапат				Жүндүн коюулугу		Тармалдуулугу	
	60	58	56	50	М	М+	И	И+
2019	2,5	15,0	48,8	33,7	100,0		100,0	
2020	1,8	14,3	51,8	32,1	93,1	6,9	98,9	1,1
2021		15,7	56,6	27,7	83,1	16,9	97,6	2,4
2022		15,5	64,3	20,2	90,5	9,5	95,2	4,8
2023		22,4	61,3	16,3	82,7	17,3	93,8	6,2

Булак: Авторлор тарабынан түзүлгөн.

Ставрополь тукумундагы соолуктардан тургандыктан тукумдун жүнү саал ичкерээк келген. Токтунун жүнүнүн сапаты экинчи кыркымында бир – эки сапатка жооноуп өзгөрүлөөрүнүн натыйжасында жарым уяң жүндүн талабына жооп берет. Ал эми таза кандууларда жана ¼ кандуу ¼СКТШ) токтуларда бул сапаттагы жүндүү токтулар учураган жок.

58 – сапаттыгы жүндүү токтулардын үлүшү таза кандууларда 5% болсо, биринчи муундагыларда 42,4% чейин жогорулап, ал эми экинчи муундагыларда – 27,8% болгон.

56 – сапаттагы кроссбред жүндүү таза тукумдагы токтулар 50,0% ти түзсө, аргын токтулардын 51,5%(1/2СКТШ) жана 58,3%(1/4СКТШ) ушул сапаттагы жүндүүлөр болгон. Тяньшань тукумундагы токтулардын 45,0% 50 – сапаттагы жүндүү болсо, кийинки муундагы ¼ кандуу аргындарда мындай сапаттагы жүндүү токтулардын үлүшү азайып, алардын 13,9%ин түзгөн. Бирок алардын сан жүнүндө кылчык жүн учурабайт жана каптал жүнүнүн жоондугу менен бирдей.

Жалпылап айтканда, кроссбред жүнүн мүнөздөгөн 58 – 56 сапаттагы жүндүү токтулардын 86,1% негизинен кайталама аргындаштыруудан алынган ¼ СКТШ аргындарына тиешелүү экендиги аныкталды жана алардын жүнү кроссбред жүнүнүн талабына жооп бере ала тургандыгын айгинелейт.

Жүндүн коюулук касиетин тукумуна берилүүсү орто же тукум куучулук коэффициенти 0,3 – 0,6 барабар. Түндүк

кавказ тукумундагы кой тяньшань тукумуна караганда коюу жүндүү. Алардан алынган аргындардын жүнүнүн коюулугу жакшыртуучу тукумдан берилгендиги айкын. Коюулугу мыкты (М+) жүндүү токтулар(19,6%), тармалдуулугу даана белгиленген токтулар(8,3%) ушул муундан көбүрөөк кездешкен. Ушул касиеттерине ылайык бул муундагы токтулар өз ичинен кочкор салып өстүрүүгө жол ачат.

Эгерде аргындаштыруунун башталышында отордогу 2,5% соолуктун жүнү 60 – сапатта, 15,0% - 58 сапатта, 48,8% - 56 сапатта, 33,7% койдун жүнү 50 – сапатта болсо, 2023 – жылы 22,4% койдун жүнү 58 – сапатта, 61,3% - 56 сапатта жана 16,3% мал 50 – сапаттагы жүндүү болгон. Демек, жоондугу 60 – сапаттагы жана 50 – сапаттагы койлордун саны азайып, 87,3% кой 58 жана 56 сапаттагы кроссбред жүндүүгө айланган жана алгачкы базалык жылга караганда мындай сапаттагы жүндүү койлордун үлүшү 23,5%ке жогорулаган.

2019 – жылы отордогу соолуктардын дээрлик 100% “М” же жүндүн коюулугу канааттандыруу деген баага татыктуу болсо, 2023 – жылы алардын 82,7% канааттандыруу, ал эми 17,3% “М+” же өтө коюу жүндүү баага татып, бул көрсөткүч алгачкы жылга салыштырганда 17,3%ке жогору.

Аргындаштыруунун натыйжасында соолуктардын жүнүнүн товардык көрүнүшү жакшырып, ал жумшак, серпилгичтик жана ийкемдүүлүк касиеттери оңолду. Жүндүн тармалы даана көрүнүп, формасы ирдүү

3 – табица. Жүндү лабораториялык изилдөөнүн жыйынтыгы

Топтор	Жыл	Жүндүн ичкелиги, мкм		Узундугу, см	
		M±m	Cv%	M±m	Cv%
Соолук койлор	2019	27,0±0,74	8,7	12,0±0,75	20,0
	2022	25,9±0,78	7,6	10,9±0,6	12,3
	2023	25,0±0,46	4,2	12,0±0,6	12,5
Бир жаштагы токтулар	2019	24,0±0,49	13,6	13,0±0,46	12,8
	2022	25,0±0,79	7,0	11,6±0,69	13,3
	2023	24,6±1,13	9,2	13,4±0,31	4,7

Булак: Авторлор тарабынан түзүлгөн.

жана орто болуу менен кроссбред жүнүнө таасындыгын далилдейт. 2023 – жылы жүнүнүн тармалы (И+) – жун талынын бүт узундугу боюнча тармалы мыкты деген баага татыган соолуктардын үлүшү 6,2% ти түзсө, 2019 – жылы араң эле 1,1% ке ээ болгон.

Аргындаштыруунун натыйжасында 2019 – 2023 – жылдарда соолук койлордун жүнү 27 мкм ден 25 мкм ге чейин ичкерген, токтуларда – мындай тенденция байкалбайт, бирок эки топто тең өзгөрмөлүүк коэффиценти тиешелүү түрдө 8,7 ден 4,2 жана 13,6 дан 9,2 ге ылдыйлаганы штапелдеги жүн талдарынын ичкелигинин бирдейлигин көрсөтөт.

Жүнүнүн узундугу - негизги физика – механикалык жана технологиялык касиеттердин бири. Аргындаштыруу бул белгинин өзгөрүшүнө таасир тийгизген жок.

4. Талдоо

Мал чарба тармагынын туруктуу өнүгүүсүнүн маанилүү өбөлгөсүнүн бири – малдардын генетикалык ар түрдүүлүгүн сактоо, же башкача айтканда, алардын генетикалык ресурстарын ургалдуу башкаруу болуп саналат [1].

Малдын айрым белгилерин жакшыртууда асылдандыруунун натыйжалуу ыкмаларынын бири – аргындаштыруунун кан куюу ыкмасы.

Бул ыкманын мааниси тууралуу Е. Я. Борисенко[2] мындай деп белгилейт: “аргындаштыруунун кан куюу ыкмасы жалпысынан канааттандыруу баадагы

малдын тукуму айрым белгилерин жакшыртууну талап кылганда пайдаланылат, себеби таза кандуу өстүрүү малды кыска мезгилде жакшыртууну камсыз кыла албайт”.

А. И. Ерохин[3]: тукум куучулдук коэффиценти төмөн белгилерди асылдандыруунун тукум ичиндеги ыкмасы менен жакшыртуу көп убакытты жана эмгекти талап кылат, ал эми кан куюу ыкмасы мындай белгилерди жакшыртуу мезгилин кыскартууга шарт түзөт.

А. Н. Ульянов[1]: кан куюу ыкмасын пайдалануунун максаты койдун тукумунун негизги белгилерин жана сапаттарын түп тамырынан бери өзгөртүү эмес, башка тукумдун жагымдуу өзгөчөлүктөрүн пайдалануу менен айрымдарын гана жакшыртууда турат.

П. Г. Бояринцев[4] опарин койлорун ромни – марш тукумундагы кочкорлор менен кан куюу жолу менен аргындаштыруудан алынган аргындар таза кандуулардан жүн кыркымы боюнча 28,3% ке, тирүүлөй салмагы боюнча 9 – 11%ке жогору болушканын белгилеген.

М. М. Бетембаева[5] изилдөөлөрүндө тектери англиялык жана аргентиналык линкольн тукумундагы кочкорлор менен казахтын эт – жүн багытындагы жарым уяң жүндүү койлорун (МШК) аргындаштыруунун кан куюу түрү менен жалгаштырганда биринчи муундагы соолуктардын жүнү 42,3 – 47,4% ке узун экендигин көрсөтөт.

Ушуга байланыштуу биз

мурунку изилдөөлөрүбүздө кайталама аргындаштыруудагы өндүргүчтүн же соолуктардын тийгизген таасирин талдоо үчүн атайын тажрыйба жүргүзгөнбүз. Канында $\frac{1}{2}$ австралиялык корриделдин каны бар аргын кочкорлорду таза кандуу тяньшань соолуктарына колдонгондо алынган $\frac{1}{4}$ кандуу аргындарды $\frac{1}{2}$ кандуу соолуктардын төлдөрү менен салыштырганда биринчилерде жүн кыркымы жана узундугу жогору, тирүүлөй салмагы бирдей. Каалаган типтеги токтуктардын чыгышы биринчи топто 89,3%, экинчи топто 96% ке барабар[6].

5. Жыйынтыктар

Тирүүлөй салмагында жана жүн буласынын узундугунда айырмачылык болбосо дагы жоондугу 58 жана 56 сапаттагы тармалдуулугу даана көрүнгөн кроссбред жүнү менен жетиштүү коюлуктагы жүндү айкалыштырган $\frac{1}{4}$ СКТШ экинчи муундагы аргындарды өз ичинен кочкор салып өстүрсө боло тургандыгы аныкталды жана фермерлерге сунуш кылынды.

6. Пайдаланылган адабий булактар

1. Ульянов А. Н. Племенная работа в полутонкорунном мясе – шерстном овцеводстве. [Текст] /Ульянов А. Н.- М.- Россельхозиздат.-1985.- 207 с.

2.Борисенко Е.Я. Разведение сельскохозяйственных животных [Текст]/ Борисенко Е.Я. -М. «Колос».-1967.- С.463.

3. Ерохин А.И. Совершенствование мясо-шерстных овец. [Текст]/Ерохин А.И. -М.: Россельхозиздат.1981.- С.134.

4. Бояринцев П. Г. Скрещивание опаринских маток с баранами ромни – марш. [Текст]/ Бояринцев П. Г. // Овцеводство,1958.-№7.- 10 – 11с.

5. Бетембаева М.М. Качество кроссбредной и кроссбредного типа шерсти у овец совхоза им. Абая Чуйского района Джамбульской области.[Текст] / Бетембаева М.М. //Методы создания кроссбредных овец в Казахстане.- Алма-Ата, 1972.- 92 – 93с.

6. Ажибеков А.С. Кроссбредное овцеводство Кыргызстана.[Текст] / Ажибеков А.С.-Бишкек.-2008.- С.197 .